

Het beschavend karakter van het kapitalisme

Vorbij de clichés over Marx: een lezing van de Grundrisse

► Marc Vandepitte

De Grundrisse

Belang van de cahiers

Vanaf de jaren '70 is er een groeiende belangstelling van filosofen voor de economische geschriften van Marx. Meestal wordt daarbij de aandacht toegespitst op 'Das Kapital' en spelen de 'Grundrisse' een tweederangsrol. De Grundrisse worden veelal opgevat als onvoltooid en voorbereidend werk voor definitieve theorieën. Zij bevatten enkele aspecten die een aanvulling kunnen zijn voor de studie van 'Das Kapital', maar ook niet meer dan dat. De Grundrisse zijn in die optiek wel interessant, maar marginaal. Deze opvatting is slechts ten dele waar. Vooreerst zijn de Grundrisse in vele opzichten vollediger dan de drie delen van 'Das Kapital'. Marx schetst in zijn voorbereidende werkschriften heel duidelijk de hoofdlijnen van de globale opbouw van zijn later werk. De structuur van de 'concrete totaliteit' die hij wou beschrijven, is nergens zo transparant als in de Grundrisse. Bovendien worden veel categorieën en bepaalde onderwerpen uitvoeriger ontwikkeld dan elders. Ten tweede kan men de cahiers opvatten als een soort laboratoriumverslag van Marx' theoretische ontdekkingen. De methodische vooronderstellingen en sporen van een Hegeliaans discours en werkwijze zijn hier nog expliciet zichtbaar, daar waar ze in zijn later werk geschrapt zijn. Ook meer expliciet filosofische of epistemologische thema's worden tussendoor behandeld. Voer dus voor een meer diepgaande, filosofische studie van de latere Marx.

De Grundrisse zijn een compilatie van nota's, opgetekend in cahiers. Marx heeft ze zelf niet uit-

gegeven. Het geheel was nog niet geredigeerd voor een eindversie. Vandaar de ondertitel (Rohentwurf). Het gevolg is dat bepaalde hoofdstukken plots afbreken. De taal is onaf en stroef. Hegeliaans taalgebruik wordt vermengd met economische analyses die zeer technisch kunnen zijn. Zinnen zijn soms slordig geformuleerd en hier en daar gebruikt hij verschillende talen door elkaar. Af en toe beperkt hij zich tot opsommingen en aforismen. Deze duizend bladzijden zijn dus allesbehalve vlot leesbaar, en dat verklaart ook waarom het werk zo weinig bekend en gelezen is. De Duitstalige uitgave bevat de nota's van Marx van de periode van juli 1857 tot december 1858, als ook de geschriften over Ricardo (p. 765-839) die geschreven zijn in 1850/1851 en het planontwerp (p. 969-980), geschreven in 1859. De eerste uitgave dateert van 1939. Dat gebeurde door het Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou. Het werk werd pas bekend in het Westen door de Oost-Duitse editie in 1953.

Het kapitaal en niets dan het kapitaal

De geschriften situeren zich in het begin van de periode van de zogenaamd 'oude' en 'rijpe' Marx. In deze periode wil Marx de filosofische uitgangspunten die hij eerder had ontwikkeld, verder uitwerken en verdiepen door ze een empirische grond te geven, door te vertrekken van wetenschappelijke premissen en door een grondige studie van de politieke economie. Dit laatst laat zich duidelijk aflezen in de titel van het werk: "Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie". Zij zijn de vrucht van een vijftiental jaar studiewerk waarvan hij zelf zegt dat het de vruchtbaarste periode uit zijn leven was.¹ Marx poot met

zijn economische studies een wetenschappelijke overwinning te behalen op de burgerlijke economen en de afwijkende socialistische stromingen een nederlaag te bezorgen.

In deze periode gaat Marx op zoek naar de quintessens van de burgerlijke samenleving en vindt die in het kapitaal: "Het kapitaal is de allesoverheersende economische macht van de burgerlijke samenleving. Het moet zowel het startpunt als het eindpunt vormen [van de analyse]". (27)² De burgerlijke samenleving is totaal in de ban van het kapitaal. De (productie-) wijze van het kapitaal "is de algemene belichting waarin alle andere kleuren worden ondergedompeld en die hun particulariteit wijzigt. Het is een bijzondere ether die de specifieke zwaarte bepaalt van elk wezen dat erin voorkomt." (27) Het kapitaal vat Marx echter niet op als een ding of een statische grootheid, maar eerder als een dynamisch proces, een "in zichzelf terugkerende beweging". Het kapitaal bevat weliswaar verschillende delen, maar "het geheel verschijnt als eenheid (...) Die eenheid is zelf beweging, proces". (513-4) Hij gebruikt de metafoor van de bloedsomloop: "De circulatie van het kapitaal is terzelfder tijd zijn totstandkoming, zijn groei, zijn levensproces. Indien er iets moest vergeleken worden met de bloedsomloop, dan was het (...) de circulatie van het kapitaal." (416) Het is een beweging die bovendien nooit ophoudt. "De bestendige continuïteit van het proces, de ongehinderde en vloeiende overgang van waarde van de ene vorm in de andere, of van de ene fase van het proces in de andere, verschijnt als een grondvoorwaarde voor de op kapitaal gebaseerde productie, en dit gebeurt in een veel hogere mate dan in alle vroegere productiewijzen." (433) Het kapitaal is een proces dat nooit tot rust komt, het is als een "perpetuum mobile". Het is gedoemd om te blijven bewegen. Wanneer de beweging op een of andere wijze stilvalt, dan houdt het op kapitaal te zijn, want er treedt dan devalorisatie op. Vandaar dat de beschrijving van de dynamica of van de bewegingswetten van het kapitaal een centrale en allesoverheersende rol speelt in de Grundrisse en in zijn latere werken.

De subsumptie van de burgerlijke samenleving

De dynamiek die Marx (voor het eerst in de Grundrisse) op het spoor komt, omschrijft hij als 'subsumptie'. Subsumptie, afgeleid van subsumeren, is het samenbrengen of insluiten van iets onder dat wat het bevat en verheft. De term is afkomstig uit de logica maar krijgt bij Marx een maatschappelijke en zelfs ontologische betekenis. Het is de act waarin een onderliggende, inferieure vorm wordt opgenomen, ondergebracht en omgevormd in een hogere vorm. De subsumptiebeweging bevat twee componenten: subordinatie en assimilatie. De superieure entiteit eigent zich

een lager wezen toe en transformeert het conform met zichzelf; het is de reductie en assimilatie van de mindere tot de meerdere. Met de meerdere bedoelt Marx uiteraard het kapitaal. Wat vroeger een autonome realiteit was, wordt nu een component, of beter een moment van het kapitaal. Het kapitaal subsumeert de autonome delen als zijn interne momenten, als constitutieve elementen van zijn wezen, als essentiële bepalingen van zichzelf. Sommige spreken in dat verband van de vermarkting van goederen en diensten, over de 'totaalmarkt', enz. Maar het gaat over meer dan dat. Het kapitaal maakt niet alleen alles tot koopwaar, maar brengt een allesomvattend transformatieproces op gang die de hele planeet, de hele samenleving, de sociale verhoudingen, het gedachtegoed, kortom alles, kneedt en herschept volgens zijn behoeften.

Strikt genomen, slaan de termen 'subsumptie' en 'subsumeren' in de Grundrisse op de onderschikking van arbeid, individuen en machines onder het kapitaal of onder de vigerende productiewijze. Maar Marx heeft een veel ruimere act op het oog: "Zo zullen we later zien dat veel zaken onder het kapitaal gesubsumeerd worden die daar schijnbaar conceptueel niet thuishoren". (412-413) Het volgend citaat stelt het heel duidelijk: "Dit organisch systeem zelf als totaliteit heeft zijn voorwaarden, en zijn ontwikkeling tot totaliteit bestaat juist in de subordinatie van alle elementen van de samenleving onder zichzelf, of in de creatie van de organen dat het nog ontbreekt." (189) Anders gezegd: "Zo creëert het kapitaal de burgerlijke samenleving en bewerkt het zowel de universele toe-eigening van de natuur als de sociale samenhang d.m.v. de leden van de samenleving." (313) Het proces is zeer ingrijpend, zeg maar brutaal, dat kan bijvoorbeeld afgelezen worden aan de woordenschat die Marx hanteert om het gebeuren uit te drukken.³

Subsumptie is het allesomvattende en continue proces van het kapitaal dat de gehele samenleving steeds verder absorbeert en transformeert als een instrument van zichzelf. Het kapitaal is de permanente demiurg van de burgerlijke samenleving. Bij Hegel krijgt de wereld gestalte doorheen de inspanningen van de Geest en omgekeerd komt de Geest tot voltooiing en tot zichzelf door zich te veruitwendigen in de geschiedenis. Marx neemt dit dialectisch schema in grote lijnen over, maar materialiseert het. Het gigantisch transformatieproces wordt bij Marx niet bewerkstelligd in en door het ideële, maar voltrekt zich in de eerste plaats in het materiële. Het Kapitaal neemt de plaats in van de Geest.

De historische missie van het kapitaal.

De moderne geschiedenis is de geschiedenis van het kapitaal. Het kapitaal bedient zich van de geschiedenis en geeft er een bestemming aan. De 'historische missie' van het kapitaal staat centraal in Marx' denken maar is ook zeer omstreden. We vinden dit onderwerp terug in verschillende van Marx' geschriften, maar nergens wordt het zo grondig uitgewerkt als in de Grundrisse. Over deze kwestie vallen heel wat kritische bedenkingen te maken, dat doen we op het einde van dit artikel. Eerst moeten we echter zicht krijgen op wat Marx er zelf heeft over geschreven en hoe hij dat allemaal juist heeft bedoeld.

Een beschavingsproject

Doorheen de Grundrisse beschrijft Marx herhaaldelijk het doel en het levensprincipe van het kapitaal. Die bestaan in de maximalisatie van de creatie van meerwaarde. In zijn eindeloze drift naar surplus botst het kapitaal op grenzen en hindernissen die het tracht te overwinnen. Maar elke overwinning creëert nieuwe barrières op een hoger niveau. Er ontstaat op die manier een spiraalbeweging gekenmerkt door dynamisering en expansie. Het geheim en de essentie van deze ontketende dynamiek is de reductie van noodzakelijke arbeidstijd, hetgeen neerkomt op toegenomen productiviteit. "Het resultaat is: de tendentieel en potentieel algemene ontwikkeling van de productiekrachten – van rijkdom als zodanig – als basis. (...) Die basis als mogelijkheid voor de ontwikkeling van het individu." (440) Het subsumptieproces draagt een beschavingsproject in zich. De ontwikkeling of de vooruitgang voltrekt zich op drie vlakken: technisch-wetenschappelijk, sociaal-economisch en cultureel.

1° *Technisch-wetenschappelijk*. Inspanningen om de productiviteit te verhogen, leiden tot vernieuwingen op het gebied van wetenschap en techniek en stuwen de ontwikkeling van de materiële productie. Wetenschap, techniek en productie zijn opgenomen in een triadische structuur waarin zij elkaar wederzijds opdrijven en stimuleren. Vooral de natuurwetenschappen kennen daardoor een belangrijke impuls. Met de ontwikkeling van de productiekrachten bedoelt Marx vooral de productie-instrumenten, maar ook de verbetering van de transport- en communicatiemiddelen. De vooruitgang op het gebied van wetenschap, techniek en materiële productie brengt voor de mensheid ook een definitieve overwinning op de

natuur met zich mee. Er wordt gebroken met de primitieve mystificatie en idolatrie [verafgoding] van de natuur en bijbehorende archaïsche gewoonten. De mens gaat de natuur, zowel die buiten zichzelf als in zichzelf, gaan bestuderen en overheersen; hij maakt er een instrument van voor zijn eigen ontplooiing. "Wat is rijkdom anders dan (...) de volledige ontwikkeling van de menselijke heerschappij over de natuurkrachten, zowel die van de zogenaamde natuur als die van de menselijke natuur?" (387) "Voor het eerst wordt de natuur een puur object voor de mensheid, een louter gebruiksvoorwerp; ze wordt niet langer erkend als een op zichzelf staande kracht; en de theoretische ontdekking van haar autonome wetten verschijnt slechts als een list om haar te onderwerpen aan de menselijke behoeften, hetzij als consumptieobject hetzij als productiemiddel." (313)

2° *Sociaal-economisch*. Op dit terrein stellen wij een vermaatschappelijking vast van de productiemiddelen en de productievoorwaarden. De productiemiddelen worden onttrokken aan de arbeider, zij worden onteigend en geconcentreerd in weinig handen onder de vorm van manufacturen of grootindustrie. De organisatie van de arbeid wordt eveneens vermaatschappelijkt. Geïsoleerde individuele arbeiders doet men nu samenwerken, de arbeidsdeling wordt verder doorgevoerd. Dat resulteert in collectiviteit en eenheid. "Het kapitaal verschijnt nu zowel als de collectieve, maatschappelijke kracht van de arbeiders, als datgene wat hen samenbindt en daardoor als de eenheid die deze kracht veroorzaakt." (481) De geïsoleerde individuen reproduceren zich niet meer als individu maar als "sociaal individu". De 'collectivering' zal een belangrijke voorwaarde zijn voor het tot stand brengen en de uitbouw van een nieuwe samenleving, voorbij het kapitalisme. De ontwikkeling van de productiekrachten betekent namelijk een versterking van de arbeidersklasse. "Op een bepaald punt van de ontwikkeling van de materiële productiekrachten – die terzelfder tijd de ontwikkeling is van de kracht van de arbeidersklasse – heft het kapitaal zichzelf op." (442) De aard van de arbeid zelf wordt ook vermaatschappelijkt door de verbinding met machines en natuurwetenschappen. Een laatste aspect van de vermaatschappelijking is de creatie van de wereldmarkt. Alle economische sectoren en lokale regio's geraken in toenemende mate van elkaar afhankelijk zowel op het vlak van de productie als de consumptie. Dit punt, dat vandaag wordt omschreven als globalisering, komt in zijn logische opbouw op de laatste plaats. Marx heeft het nooit ten gronde uitgewerkt.

3° Cultureel. De vooruitgang die Marx waarneemt, is niet alleen materieel maar ook geestelijk en cultureel. De reductie van noodzakelijke arbeid is gunstig voor de emancipatie van de mens. De meerderheid van de bevolking is niet langer gedoemd om louter voor de eigen subsistentie te werken. Het kapitaal maakt een einde aan de overlevingseconomie. "Deze progressie, deze sociale vooruitgang behoort toe aan, en wordt geëxploiteerd door het kapitaal. Alle vroegere eigendomsvormen veroordeelden het grootste gedeelte van de mensheid, de slaven, om puur arbeidsinstrumenten te zijn." (483-484) "Het onophoudelijke streven van het kapitaal naar algemene vormen van rijkdom stuwt de arbeid voorbij de grenzen van zijn natuurlijke behoefte en schept alzo de materiële voorwaarden voor de ontwikkeling van de rijke individualiteit ..." (231)

De beschikbare tijd die vrijkomt, opent mogelijkheden voor de algehele ontplooiing, niet langer van enkelen, maar van iedereen. "De besparing van arbeidstijd komt neer op een toename van vrije tijd, d.w.z. tijd voor de volledige ontplooiing van het individu. (...) Vrije tijd, die zowel tijd is om te luieren als voor hogere activiteiten." (599) "De creatie van beschikbare tijd is dan ook creatie van tijd die besteed kan worden aan de productie van wetenschappen, kunst, enz." (589) De sociale behoeftes nemen toe, het consumptiepatroon breidt verder uit. Het cultureel peil stijgt, het genot verfijnt. De arbeider streeft naar "hogere, zelfs geestelijk genot; hij komt op voor zijn eigen belangen, hij leest kranten en gaat naar voordrachten, voedt kinderen op, ontwikkelt zijn smaak, enz. (...)" (197) Kortom, deze vrije tijd creëert een nieuw menstype: "deze vrije tijd heeft de bezitter ervan getransformeerd in een ander subject." (599)

Het 'rijk van de vrijheid' wenkt. De nieuwe sociale en culturele capaciteiten vormen de keerzijde van de door het kapitaal ontwikkelde arbeids-ethos, gekenmerkt door ijzeren discipline, hoge intensiteit en efficiëntie. Ook het intellectueel peil stijgt. Vooral de wetenschappelijke kennis neemt toe, en die is trouwens een voorwaarde voor de verdere ontwikkeling van de productiekrachten. Tenslotte heeft de objectieve vermaatschappelijking nog een subjectieve tegenhanger met politieke implicaties. Door de waarneming van de scheiding van subjectieve arbeidskracht en de objectieve arbeidsvoorwaarden, ontstaat een klassenbewustzijn. "Het besef dat de producten [die hij gemaakt heeft] de zijne zijn, en de beordeling van de scheiding tussen de voorwaarden en de realisatie ervan als onjuist en dwangmatig opgelegd – is een enorm [e sprong voorwaarts in het] bewustzijn." (366-367) De subjectiviteit verschijnt hier als een organisch element van de materiële voorwaarden van de arbeidersklasse. Dit zal eveneens belangrijk zijn voor de opheffing van het kapitalisme.

* * *

Samengevat, de subsumptie creëert de objectieve en subjectieve voorwaarden voor de ontplooiing en ontvoogding van het individu, het is een waarachtig beschavingsproces. De burgerlijke samenleving is de meeste ontwikkelde samenleving, de hoogste trap van de beschaving, een emancipatie uit de primitievere samenlevingsvormen. "Vandaar de grote beschavende invloed van het kapitaal; zijn productie van een beschavingspeil [Gesellschaftsstufe] in vergelijking waarmee alle voorgaande verschijnen als louter lokale ontwikkelingen van de mensheid of als natuurdolatrie." (313) Dit beschavend en emanciperend karakter vormt de historische rechtvaardiging van het kapitaal. "Het is precies deze kant van de relatie tussen kapitaal en arbeid die een wezenlijk beschavingsmoment is, waarop de historische rechtvaardiging berust." (198) Marx voegt eraan toe dat de ontwikkeling van het kapitalisme zelf aan de basis ligt voor de oplossing van het historisch probleem van de vervreemding en de vrijheid. Vanuit dit perspectief kunnen de historische verwezenlijkingen van het kapitaal niet genoeg benadrukt worden.

De aard van de missie

Indien wij de lezing van de Grundrisse hier afbreken en isoleren van de rest, dan komt een ongekunsteld vooruitgangsoptimisme te voorschijn. Met zijn begeesterde presentatie van de prestaties van het kapitalisme lijkt Marx wel de kampioen van het burgerlijk vooruitgangdenken. Die interpretatie vind je bijvoorbeeld terug bij Bookchin, die het marxisme ziet "als het verst gevorderd product – inderdaad, de culminatie – van de burgerlijke Verlichting."⁴ Het is vooral omwille van die reden dat veel ecologisten het marxisme afzweren. Die afzwering berust echter op een zeer eenzijdige lezing, die bovendien de pointe van Marx' argumentatie niet ziet (of wil zien). De visie van Marx is zeker niet vrij van kritiek, maar die moet gebaseerd zijn op een zo correct mogelijke lezing ervan. Dat proberen we hieronder te doen.

Om te beginnen is Marx zeker niet blind voor de reële doelstellingen van het kapitaal. Het kapitaal denkt allereerst en uitsluitend aan zijn eigen realisatie en niet aan de ontplooiing van de arbeider. "Arbeid als louter bevrediging van directe behoeften heeft niets van doen met het kapitaal, want dat is niet de minste zorg van het kapitaal." (183) De 'vooruitgang' of de 'ontwikkeling' betreft in de eerste plaats het kapitaal en niet de arbeider, hij is er zelfs de dupe van: "Alle vooruitgang van beschaving, of in andere woorden elke toename van de maatschappelijke productiekrachten, of zo je wil van de

productieve krachten van de arbeid zelf – zoals de resultaten van wetenschap, uitvindingen, verdeling en combinatie van arbeid, de verbeterde communicatiemiddelen, de creatie van de wereldmarkt, machinerie, enz. – verrijken niet de arbeider maar het kapitaal, vergroten op die manier de macht die de arbeid overheerst.” (215) Marx gaat zelfs een eind mee in de typisch romantische kritiek op het kapitalisme: “In de burgerlijke economie – en in de productiefase die daaraan beantwoordt – verschijnt de volledige ontwikkeling van het individu [menschlichen Innern] als een complete uitholling, de universele objectivering als totale vervreemding, en het neerhalen van alle beperkte, eenzijdige doeleinden als opoffering van het doel op zichzelf aan een volledig, extern doeleinde. Daarom verschijnt de kinderlijke antieke wereld aan de ene kant als meer verheven. Maar aan de andere kant is zij ook meer verheven in al die zaken waar gesloten gestalten, vormen en gegeven begrenzingen gezocht worden. Zij is bevrediging vanuit een beperkt gezichtspunt; terwijl de moderniteit [das Moderne] geen bevrediging biedt, of daar waar het de schijn geeft van bevrediging, is het vulgair.” (388) Op dat punt veroordeelt hij het kapitalisme ondubbelzinnig.

Maar, om niet mis begrepen te worden distantieert Marx zich duidelijk van het romantische en utopische kamp. Zoals hij zich met het benadrukken van de ‘dwangmatigheid’ van de geschiedenis afzet tegen de utopische socialistena,5 zo neemt hij met dit scenario afstand van het “romantische standpunt”. De geschriften van Marx zijn steeds polemisch, ze staan vol scheldtirades. Marx houdt zich niet bezig met academische spitsvondigheden. Hij wil geschiedenis maken, de strijd aangaan, de arbeidersklasse vooruithelpen. In functie daarvan schrijft hij en daarbij is het uittekenen van een juiste strategie essentieel, alsook het bestrijden van verkeerde strategieën en visies. Met hun tof klinkende ideeën over kleinschaligheid, knusse jobs en hun nostalgie naar de goede oude tijd, kunnen de utopici op heel wat sympathie rekenen bij proletariërs, die samengetast zitten in anonieme steden en in verschrikkelijke omstandigheden moeten werken. Deze reactionaire strekking wil hij de pas afsnijden en daarmee gaat hij in de clinch. Daardoor zijn zijn standpunten hier en daar wat uitgegroot. Dat is ook hier het geval. Terugkeer naar, of verheerlijking van het verleden

is onzinnig. “Het is even belachelijk te verlangen naar een terugkeer van de oorspronkelijke volheid, als te geloven dat met deze complete leegheid de geschiedenis tot stilstand is gekomen.” (80) De prekapitalistische fases lijken misschien wel fraaie kantjes te hebben, zij waren evenwel zeer beknottend en veroordeelden de meerderheid van de mensen tot onmenselijk hard labour en veralgemeende miserie. Marx wil de rijkdom en niet de armoede verdelen. Hij is tegen het ascetische beginsel van wat hij de primitieve communisten noemt. “De werkelijke economie – besparen – bestaat in het besparen van arbeidstijd (minimum (en minimalisering van) productiekosten); deze besparing is echter identiek met de ontwikkeling van de productiekrachten. Dus in geen enkel geval afstand doen van consumptie, maar eerder de ontwikkeling van power, van de productievermogens en dus de ontwikkeling van zowel de productie- als de consumptiemiddelen.” (599) Alleen een economie die bespaart op noodzakelijke arbeidstijd kan ruimte en vooral tijd vrijmaken voor de ontplooiing van het individu. Is reductie van noodzakelijke arbeidstijd een voorwaarde, de noodzakelijke arbeid zelf – en deze is niet per se aangenaam of gericht op de zelfverwerkelijking van het individu – kan echter nooit worden afgeschaft, dat is het

*Is reductie van noodzakelijke
arbeidstijd een voorwaarde, de
noodzakelijke arbeid zelf
– en deze is niet per se
aangenaam of gericht op de
zelfverwerkelijking van het
individu – kan echter nooit
worden afgeschaft, dat is het
rijk van de noodzaak.*

rijk van de noodzaak. Een romantische opvatting over arbeid verwerpt Marx resoluut. “Arbeid kan geen spel worden, zoals Fourier dat wil.” (599) In een later, postkapitalistisch stadium zal arbeid “aantrekkelijk werk zijn en de zelfrealisatie van het individu inhouden”, maar dat betekent geenszins “dat het louter plezier of amusement zal zijn, zoals Fourier het met de naïviteit van een winkelfuffrouw opvat. Echt vrije arbeid, zoals bijvoorbeeld componeren, is juist de meest serieuze ernst, de meest intensieve inspanning.” (505) Marx verwerpt elke naïeve of romantische nostalgie naar het verleden en gaat daarentegen op zoek naar uitwegen die geboden worden door het heden. De enig mogelijke weg ziet hij in de reductie van noodzakelijke arbeidstijd via de ontwikkeling van de productiekrachten. Marx wedt m.a.w. op het industrialiseringsproces.

Trouwens, elk verzet tegen dit (industrialiserings) proces is zinloos, het zet zich sowieso door. En dat punt is essentieel om Marx’ redenering te volgen.

Het subsumptieproces is dwangmatig, het dringt zich op, willens nillens. Men kan zich daar niet buiten stellen. Het lot van de mens is m.a.w. verbonden aan de richting die dit proces uitgaat. En deze richting veroorzaakt heel wat ellende maar is niet onverdeelde ongunstig. Het proces streeft zijn eigen doelstellingen na en vertoont vele schaduwzijden, maar bevat desondanks ook interessante perspectieven en mogelijkheden. In weerwil van zichzelf veroorzaakt het vooruitgang en maakt het de samenleving rijp voor een hogere samenlevingsvorm. "Het is dus, *malgré lui*, instrumenteel in het creëren van de sociale beschikbare tijd, om de arbeidstijd voor de gehele gemeenschap tot een dalend minimum te reduceren, en zo tijd van iedereen vrij te maken voor de eigen ontplooiing." (595-596) Dat is het raadsel van de moderne geschiedenis: de negativiteit draagt in zich de potentie van het positieve. Onbedoeld creëert het kapitalisme de voorwaarden voor een hogere maatschappijformatie. De vooruitgang van de samenleving is een ongewild neveneffect, een gelukkig epifenomeen. De dwang is een zegen, de nood een deugd.

Een gevolg van die dwangmatigheid is het feit dat de beoordeling van dat proces bijkomstig is. Het proces stoort zich niet aan eventueel dissident bewustzijn. Daarmee is niet gezegd dat Marx geen aanhanger zou zijn van de 'moderniseringsideologie',⁶ maar wel dat zijn vooruitgangsgeloof zelf secundair is in het geheel van zijn argumentatie.

De missie van het kapitalisme is zeer specifiek en sterk gelimiteerd. Kern en uitgangspunt van zijn redenering is de reductie van tijd, meer bepaald van noodzakelijke arbeidstijd. Dat is de 'winst' van de ontwikkeling van de productiekrachten, daar is het hem om te doen. "Hoe minder tijd een samenleving nodig heeft om tarwe, vee, enz. te produceren, des te meer tijd ze wint voor andere productie, materiële of geestelijke. (...) Economie van de tijd, daartoe reduceert [löst sich aus] zich uiteindelijk elke economie." (89) Zijn lofuitspraken zijn m.a.w. niet materieel gestoffeerd: je vindt geen bewondering of fascinatie voor techniek, geen naïef enthousiasme voor wetenschappelijke uitvindingen. Zijn appreciatie betreft enkel prestaties en resultaten op het gebied van de reductie van noodzakelijke arbeidstijd.

Maar er is nog meer aan de hand. Marx' appreciatie slaat vooral op het feit dat de door de ontwikkeling van de productiekrachten een bepaalde drempel bereikt wordt die een omslag teweegbrengt. De productiekrachten bereiken een steeds hoger niveau, "tot een bepaald punt bereikt wordt". Op dit

punt gekomen stagneert de vooruitgang, "wordt de zelfrealisatie van het kapitaal opgeschort" (635). "Zodra dit punt bereikt is, verschijnt de verdere ontwikkeling als verval en begint de nieuwe ontwikkeling vanaf een nieuwe basis." (439) Het kapitalisme stort in elkaar en de samenleving is rijp voor een nieuwe hogere productiewijze: de "klassenloze maatschappij".⁷ De missie van het kapitalisme is dan ook beperkt in de tijd. Eens het voor het kapitaal fatale punt bereikt wordt, heeft het kapitaal meteen ook "zijn historische bestemming bereikt". (231) Bij Marx vind je m.a.w. geen logische identificatie tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de ontwikkeling van het kapitaal. De identificatie is historisch en van voorbijgaande aard. Het kapitaal is niet "zoals de economen menen, de absolute vorm voor de ontwikkeling van de productiekrachten. (...) Het verschijnt zelf, als je het correct begrijpt, als de voorwaarde voor de ontwikkeling van de productiekrachten zolang die een externe aansporing nodig hebben, maar die [aansporing] houdt ze terzelfder tijd in toom. Het is een discipline over hen, die echter vanaf een zekere hoogte overbodig en remmend wordt, juist zoals de gilden, enz." (318)

* * *

Samengevat. Marx looft het kapitaal omdat die de samenleving een zekere graad van ontwikkeling bezorgt en optilt tot een kritische drempel. Eens deze drempel is bereikt, tendeeft het kapitaal enerzijds naar de onvermijdelijke opheffing van de productiewijze die het zelf tot stand heeft gebracht, en anderzijds is de samenleving dan rijp voor een nieuwe, hogere vorm. Het kapitaal wordt geprezen in de mate dat het zelfdestructief is, in de mate het zichzelf opheft en wegbereider is voor iets anders. Het kapitaal brengt de voorwaarden tot stand voor een algemene ontplooiing van maatschappelijke productiekrachten en voor de zelfontplooiing van de menselijke subjectiviteit. De 'kapitalistische' reductie van het rijk van de noodzaak is voorwaarde voor het 'communistiche' rijk van de vrijheid. Maar, onder de kapitalistische verhoudingen kan dat rijk nooit werkelijkheid worden.

Dat verklaart de schijnbare tegenstrijdigheid tussen het ophemelen van het kapitalisme en zijn radicale kritiek erop. Deze dubbelzinnigheid is geen kwestie van inconsistentie in zijn geschriften, maar zit daarentegen ingebakken in de dynamiek van het kapitaal zelf. Ondanks zijn vernietigingskracht tegenover mens en natuur bewerktstelt het megaproces van het kapitaal terzelfder tijd de emancipatie uit primitieve en obsoleete omstandigheden en creëert ze de mogelijkheden-

voorwaarden voor zelfontplooiing. Zonder het te weten of te willen, creëert de subsumptiedwang de voorwaarden voor de vrijheid. De list van de rede misleidt het kapitaal, die zijn eigen ondergang bewerkt. Het is deze paradoxale dynamiek die Marx beschrijft. Die dubbelzinnigheid is niets anders dan de reflectie van de inherente dubbelzinnigheid van het kapitaal. Het kapitaal veroorzaakt een contradictorisch proces waarin terzelfdertijd progressie en regressie voorkomt.

De paradoxale logica van het kapitaal maakt, naargelang men één van de twee dimensies overaccentueert, een conservatief antikapitalisme zowel als een technocratische verheerlijking van het kapitalisme mogelijk. De conservatieve strekking gaat van een romantisch ophemelen van de 'oerharmonie' gekenmerkt door natuurlijke overvloed, of het pastorale feodale verleden, ... tot en met het waardenconservatisme. De pro-kapitalistische of pro-industriële houding is gefascineerd door de onbegrensde mogelijkheden van het moderne industriële apparaat en mikt op de onvoorwaardelijke ontwikkeling van wetenschappen, techniek en productie. Marx is tot geen van de twee houdingen te herleiden. Hij trapt noch in de val van een liberale en burgerlijke verheerlijking van het kapitalisme, noch in een romantische kritiek in naam van een oorspronkelijke harmonie. Hij transcendeert beide perspectieven door zijn focus te richten op de kapitalistische dynamiek die wordt gekenmerkt door een groeiende incompatibiliteit tussen zijn ontwikkeling en zijn eigen bestaansvoorwaarden. Daarom ook is de missie van het kapitalisme beperkt in de tijd.

Kanttekeningen

Inhalende moderniseringsdicatuur

We zagen dat Marx een complexe en subtiële positie inneemt tussen enerzijds een pessimistische en conservatieve nostalgie en anderzijds een technocratisch vooruitgangsoptimisme. Desondanks wordt hem toch verweten de (verwerpelijke) premissen van de moderniteit en van het kapitalisme kritiekloos te hebben overgenomen, meer bepaald het productivisme. Marx mikt op de

reductie van noodzakelijke arbeidstijd via ontwikkeling van de productie-instrumenten. Die zal een einde maken aan de natuurbehoefte of schaarste van het primitieve verleden en zal de mens in de toekomst voorzien van "een constant grotere overvloed". (231) Daarin wordt dan de productivistische aanzet gezien van de moderniseringsdicatuur onder Stalin.⁸

Halverwege de negentiende eeuw was een groot gedeelte van de bevolking aangewezen op puur overleven, in uiterst miserabele omstandigheden. Men kan eindeloos speculeren over de vraag of Marx op dat moment kon voorzien waartoe de achtereenvolgende industriële revoluties zouden leiden. We denken hier bijvoorbeeld aan de gevolgen van kernenergie voor het milieu, aan genetisch gemanipuleerde gewassen, enz. Bij Marx ging het over het bereiken van een bepaalde drempel en daardoor had hij minder oog voor de

Bij Marx ging het over het bereiken van een bepaalde drempel en daardoor had hij minder oog voor de perverterende kenmerken van het ontwikkelingsproces zelf.

perverterende kenmerken van het ontwikkelingsproces zelf. Die schadelijke effecten waren toen veel minder zichtbaar en waren eerder ondergeschikt aan het pure overleven van het proletariaat en van een meerderheid van de wereldbevolking. Men kan zich daarnaast ook de vraag stellen of zijn beeld van een verleden, gekenmerkt door schaarste, wel correct was. In de mate dat men dit kan achterhalen moet Marx op deze punten gecorrigeerd worden. Deze correctie is belangrijk in het licht van de hedendaagse problematiek, ze raakt echter niet de centrale gedachtegang van Marx. Volgens hem kan men de geschiedenis niet terugdraaien of tegenhouden. Het is dus geen kwestie van geloof of waardering van het gebeuren. Het proces zet zich toch door, men is daar willens nillens op aangewezen.

In het verlengde daarvan moet ook de moderniseringsdrang van het 'reëel bestaande socialisme' eerder worden opgevat als een moderniseringsdwang. Rudolf Bahro, eerst dissident in Oost-Duitsland en daarna medeoprichter van de Grünen in West-Duitsland, formuleert het zo: "Hoe achterlijker een land is dat de niet-kapitalistische weg kiest, des te sterker neemt het karakter van dit land de trekken van een onontkoombaar noodlot aan. Wat zal verdwijnen en hoe snel, wat wordt bewaard en

wat op een hoger plan wordt getild, wordt niet in eerste instantie door de wil van de voorhoede bepaald. De bolsjeviëken hadden nauwelijks te kiezen.⁹ De optie voor een versnelde industrialisering van de Sovjetunie was in die historische omstandigheden de enige mogelijke. Gekneld tussen imperialistische burenen die het regime ongewild meesleurden in een reeks ongelofelijk brutale oorlogen, hadden de Sovjetcommunisten weinig andere keuze dan een versnelde modernisering in het kader van een oorlogseconomie, met alle gevolgen vandien. De historische omstandigheden lieten weinig speelruimte om wat dat betreft, een globaal andere koers te varen. De operatie Barbarossa en later de Koude Oorlog gaven hen achteraf helaas meer dan gelijk.

China bevindt zich vandaag in een vergelijkbare situatie. De Chinese KP mikt sinds de jaren tachtig onvoorwaardelijk op de snelle ontwikkeling van de productiekrachten, ook al worden hierbij grote toegevingen gedaan aan het kapitalisme en houdt deze koers grote politieke en sociale risico's in. Deze snelle ontwikkeling is volgens hen nodig om het hoofd te kunnen bieden aan een toekomstig zeer waarschijnlijke confrontatie met de VS. Dat het hier niet gaat over ongegronde paranoia wordt bevestigd door verschillende indicaties.¹⁰ Vice-advisieur voor nationale veiligheid Aaron Friedberg voorspelt dat "er een goede kans is dat de VS de komende decennia in een open en intense geopolitieke rivaliteit komen te liggen met de Volksrepubliek China."¹¹ Richard Holbrooke, voormalig VN-ambassadeur van de VS bekijkt dit vanuit historisch perspectief: "Zoals de voorbije eeuw bepaald werd door de strijd tegen de nazi's en het fascisme, en later tegen het Russische communisme, zo zal de Chinees-Amerikaanse verhouding een stempel drukken op het volgende millennium."¹² Washington heeft ondertussen van de oorlogen tegen Afghanistan en Irak gebruik gemaakt om het land te omsingelen met militaire bases en vloten.

Idealistische kritiek

De verwijten aan het adres van Marx of het marxisme i.v.m. de historische missie van het kapitaal, kaderen meestal in een idealistische geschiedenisopvatting. In een dergelijke opvatting gaat men er van uit dat het bewust menselijk optreden in belangrijke mate de geschiedenis stuurt en dat vooral overtuigingen en ideeën van beslissend belang zijn. In een dergelijke visie wordt de recente geschiedenis en de problematiek ervan voornamelijk ideëel opgevat. De schuld of de oorzaak voor de uitputting en vervuiling van de planeet, voor het ongelimiteerde vernietigingspotentieel van het Militair Industrieel Complex, kortom voor alle hedendaagse maatschappe-

lijke kwalen, wordt voornamelijk en in de eerste plaats gezocht in een verkeerd bewustzijn: het wetenschappelijk optimisme, het geloof in de technologische almacht, het niet aanvaarden van grenzen, enz. Remediëring bestaat in een mentaliteitsverandering die noodzakelijk is om anders te gaan leven. Zo een benadering staat haaks op die van Marx. De quintessens van de Moderne Tijd is volgens hem in eerste instantie geen verkeerd bewustzijn maar een materieel proces, dat hij omschrijft als subsumptie. Het proces heeft een accidentele materiële oorsprong en stelt zijn eigen condities voor reproductie. Het modern bewustzijn is niet de oorzaak, maar het gevolg van dat proces. Het is de uitdrukking ervan, een geheel van gedachten die passen bij het materiële ontwikkelingsgang. Het is een paradigma dat convergeert met de reële werkelijkheid. "De abstractie of idee is echter niets anders dan de theoretische uitdrukking van deze materiële relaties, die hun heer en meester zijn. Relaties kunnen natuurlijk alleen maar in ideeën uitgedrukt worden, en vandaar dat de filosofen het rijk van de ideeën [Beherrscht sein von Ideen] hebben opgevat als het karakteristieke van de nieuwe tijd, en de omverwerping van dat rijk geïdentificeerd hebben met de creatie van de vrije individualiteit." (82)

Net zoals het bewustzijn dat proces niet veroorzaakt, zal een ander bewustzijn dat proces ook niet stoppen. Het is dus onjuist te stellen dat het kapitalisme vanzelf ophoudt te bestaan indien men er massaal niet meer in gelooft. Ten eerste wordt het falen van het kapitalisme niet altijd aan het kapitalisme toegeschreven. Na de verwoestingen van het fascisme werd het kapitalisme niet in vraag gesteld, integendeel.¹³ Ten tweede kan men in het algemeen stellen dat mensen niet zozeer 'in een systeem geloven' dan wel dat ze uit zijn op hun direct (materieel) eigenbelang. Ten derde, zelfs al gelooft men massaal niet meer in een systeem, dan nog kan het overeind blijven. Een legitiematiecrisis kan permanent en globaal zijn zonder dat het voldoende is om het systeem te doen wankelen. De meerderheid van de verpauperde wereldbevolking gelooft allang niet meer in het kapitalistische systeem. In het voormalige Oostblok geloofde men ook op grote schaal reeds lang niet meer in het systeem. Het was een politieke beslissing, mede gebaseerd op interne, problematische materiële condities en een zekere 'historische vermoeidheid', die het einde inluidde en niet de plots opgestane subjectiviteit van de massa's. De mobilisatie van die subjectiviteit en het ontbreken van een (afdoend) repressief antwoord gaf enkel de beslissende genadeslag.

Marx was een materialist. Hij was ervan overtuigd dat als het kapitalisme ineens stort, het dit in de eerste plaats te danken heeft aan zijn eigen materiële condities en niet aan één of ander geloof of bewustzijn in een 'andere wereld'. Uiteraard is het klassenbewustzijn zeer belangrijk voor het totstandkomen van een nieuwe maatschappij, maar dat bewustzijn is een georganiseerde en collectieve uitdrukking van een historisch materiële evolutie. Het is een epifenomeen en niet de oorzaak van die evolutie. Het klassenbewustzijn is geen ethisch imperatief dat ingaat tegen, of losstaat van de 'stroom van de geschiedenis'. Het is geen utopisch ideaal dat een sprong maakt in de toekomst of het verleden.

De mythe van de ontwikkeling

Marx koppelt beschaving en vooruitgang aan economisch-technische ontwikkeling en beschrijft een chronologie die universeel geldig is. Onderontwikkeling opgevat als subsistentie, natuurbehoefte, lage productiviteit, enz. is het oorspronkelijk stadium van alle ontwikkeling. Als alles goed gaat en er geen regressie optreedt, volgen stadia elkaar op met een steeds hogere productiviteit en hogere beschaving. Engeland is de koploper, gevolgd door enkele andere industriestaten. De rest van de wereld komt achter en is onderontwikkeld. Marx schijnt te suggereren dat het opklimmen op de ladder van de vooruitgang een kwestie van tijd is.¹⁴ De kapitalistische uitbuiting in de Derde Wereld creëert paradoxaal genoeg de voorwaarden voor ontwikkeling en vooruitgang. Marx raakt dit punt slechts heel zijdelings aan in de Grundrisse met betrekking tot West-India. (231-2) Elders is hij iets duidelijker: "Engeland heeft de fundamente van het sociaal stelsel vernietigd. (...) De Engelse interventie (...) vernietigde de kleine semi-barbaarse, semi-beschaafde gemeenschappen door hun economische basis te ondergraven, en het realiseerde op die manier de grootste en enige sociale revolutie die ooit heeft plaatsgevonden in Azië. (...) Wat de misdaden van Engeland ook waren, het was een onbewust instrument van de geschiedenis door deze revolutie uit te lokken."¹⁵

Een dergelijk lineair en universeel schema levert tal van problemen op. Vooreerst is het een typisch eurocentrische beschouwingwijze: men projecteert het (schaarste-) beeld van de feodaliteit op de niet-industriële staten. Uit onderzoek blijkt dat vele van de zogenaamde primitieve culturen een vrij hoge graad van beschaving hadden en helemaal niet beantwoorden aan de clichés van onderontwikkeling. Deze clichés zijn bevangen in een eurocentrische ideologie, sterker, ze maken er de grondslag van uit.

Uiteraard is het klassen-

bewustzijn zeer belangrijk voor het totstandkomen van een nieuwe maatschappij, maar dat bewustzijn is een georganiseerde en collectieve uitdrukking van een historische materiële evolutie. Het is een epifenomeen en niet de oorzaak van die evolutie.

Ten tweede suggereert Marx met dit schema dat ondanks alle negatieve kanten het kapitalisme uiteindelijk de ontwikkeling en dus de vooruitgang ten goede kan komen, ook van de zwakste schakels, dus van de landen van het Zuiden. Klopt dit met de realiteit? Enkele feiten. De totale wereldproductie en -consumptie heeft een ongekende hoogte bereikt van 45.000 miljard dollar per jaar.¹⁶ In elk geval, is deze rijkdom meer dan tweemaal die van 1975 en zevenmaal zoveel als in 1950.¹⁷ In zijn globaliteit heeft het kapitalistische wereldsysteem zich spectaculair ontwikkeld. Bij gelijke

verdeling van deze welvaart zou een gezin met drie kinderen over een maandinkomen beschikken van minstens 2250 euro.¹⁸ Ook op sociaal vlak is de vooruitgang spectaculair. Tussen 1960 en 2000 steeg de gemiddelde levensverwachting op deze planeet met een derde, werd de kindersterfte meer dan gehalveerd en steeg het inkomen per persoon met 80%. De hoeveelheid calorieën per persoon steeg de afgelopen 25 jaar met 16% en de hoeveelheid proteïnen met 20%.¹⁹ Marx heeft gelijk als hij stelt dat het kapitalisme de nodige voorwaarden creëert voor een hogere maatschappijvorm. Anno 2003 is de arbeidsproductiviteit dermate gestegen dat we aangekomen zijn "voorbij de grenzen van de natuurlijke behoefte" en dat "de materiële voorwaarden voor de ontwikkeling van de rijke individualiteit" geschapen zijn. (231)

Het kapitaal creëert dus inderdaad de voorwaarden voor ontwikkeling. Maar het zijn nodige en lang

geen voldoende voorwaarden voor een hogere samenleving. De hierboven vermelde cijfers zijn gemiddeldes, grove veralgemeningen. Als we de zaken wat meer in detail bekijken, krijgen we een ander, veel minder gunstig plaatje te zien. Vandaag is het inkomen van 54 landen lager dan in 1990. Een Afrikaan verbruikt nu gemiddeld 20% minder dan 25 jaar geleden.²⁰ De afgelopen vijftien jaar verdubbelde het aantal 'extreem armen' in Latijns Amerika en kwamen er in Mexico jaarlijks 1 miljoen armen bij.²¹ De laatste tien jaar steeg de honger in 25 landen.²² Enzovoort. Het kapitaal produceert m.a.w. terzelfder tijd kolossale rijkdom én kolossale armoede. Vooruitgang voor de één betekent onderontwikkeling voor de ander. De penetratie van het kapitalisme – ook al gaat die gepaard met uitbuiting en gruwelijke misdaden – creëert niet noodzakelijke de voorwaarden voor vooruitgang. De Structurele Aanpassingsprogramma's en de al dan niet gedwongen incorporatie in de wereldmarkt hebben sinds de jaren tachtig geleid tot een desindustrialisering van hele regio's. Een aantal voormalige Oostbloklanden en Argentinië zijn hiervan de meest schrijnende voorbeelden. Het lineair ontwikkelingsschema gaat voor een pak landen dus helemaal niet op. Het hanteren van een dergelijk schema – ook al gebeurt dit vanuit een linkse invalshoek²³ – speelt uiteindelijk het imperialisme in de kaart.

Op dat punt moet Marx zijn visie bijgesteld worden. Wat Marx in dat verband wel juist heeft ingeschat, is de "remmende factor" die het kapitaal speelt "vanaf een zekere hoogte." Er zijn vandaag meer dan voldoende middelen om iedereen een fatsoenlijk leven en inkomen te verschaffen. Om de ergste armoede uit te roeien is op jaarbasis slechts 100 miljard dollar nodig.²⁴ Dat is één driehonderdste van het wereld-BNP. En toch slaagt dit systeem er niet in deze elementaire vooruitgang te bieden. Een ander voorbeeld is het voedsel. Er is een overproductie van zo'n 10%, dus goed voor zo'n 600 miljoen mensen. Toch zijn er meer dan 800 miljoen mensen die honger lijden, waarvan er jaarlijks dertig miljoen sterven.²⁵ Men kan geen beter voorbeeld geven om te illustreren dat het kapitaal "zijn historische bestemming bereikt heeft".

Vooruitgangsoptimisme versus ecologisch pessimisme

Nog op een ander terrein heeft het kapitalisme zijn historische bestemming bereikt, namelijk op het vlak van het milieu. Het geheel van Marx' geschriften suggereert dat de geschiedenis een beschavende en dus goede richting uitgaat. Is het

subsumptieproces dwangmatig en heeft de mens er nauwelijks vat op, het gaat gelukkig de goede kant uit. Hij deelde dat optimisme met de meeste denkers die beïnvloed waren door de Verlichting. Men wist toen van niet beter. Vandaag zijn we deze onschuld kwijt gespeeld. Vanaf de jaren '70, te beginnen met de Club van Rome, is in het Westen het bewustzijn gegroeid dat 'het proces' de verkeerde kant uitgaat en dat het dringend van koers moet veranderen: de ozonlaag, het broeikaseffect, de vervuiling van grond, lucht en water ...

Binnen de visie van Marx stoten we hier op grote problemen. Dwangmatigheid is interessant zolang de goede afloop verzekerd is, indien dit niet het geval is, komt men gemakkelijk in een doomsce-nario terecht. Als de diagnose van de onheils-wetenschappers correct is, dan moet de dynamiek van de subsumptie gestopt worden. Er moet dan politiek worden ingegrepen om de bestaande accumulatie- en technologiedrift te stoppen en te keren. Dit betekent dat men tegen de 'gang van de geschiedenis' moet ingaan ofwel dat de dynamiek uit zichzelf stopt, onwille van interne tegenstellingen. Het eerste vergt een sterke bewustzijnstoestand en vooral een enorm grote wilsact. Zoiets komt slechts voor in uitzonderlijke situaties: bij revolutionaire omstandigheden, bij een externe militaire dreiging, bij (nakende) catastrofes, en bij fascistische regimes. Vandaag zien we dat het bewustzijn van de vrij ernstige situatie waarin het milieu zich bevindt, zich niet vertaalt in een korte wilsact, denk maar aan Kyoto.

Moeten we dan maar hopen op meer spectaculairere, maar liefst relatief ongevaarlijke rampen? Moeten we vrezen dat de fascisering zich verder doorzet: Bush, Berlusconi, Haider, Aznar, Blair, enz. en dat zich dat in het beste geval vertaalt in ecofascisme? Of moeten we zorgen dat we tijdig het punt zullen bereiken "waarop het kapitaal zichzelf opheft"? Eén zaak staat vast, 'de missie' kunnen we niet langer overlaten aan het kapitaal, we staan voor een gigantische uitdaging.

Bibliografie

- Dussel E., *La producción teórica de Marx. Un comentario a los Grundrisse*. Mexico 1985.
- Hinkelammert F., *Las Armas Ideológicas de la Muerte*. San José 1981.
- Kurz, R., *Der Kollaps der Modernisierung. Vom Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie*. Frankfurt 1991.
- Mandel E., *La formation de la pensée économique de Karl Marx de 1843 jusqu'à la rédaction du "Capital"*. Paris 1982.
- Marx K., *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (Rohentwurf)*. Berlin 1974.
- Negri A., *Marx au-delà de Marx. Cahiers de travail sur les "Grundrisse"*. Paris 1979.
- Nicolaus M., "The Unknown Marx" in *New Left Review* 1968 nr. 48, p. 41-61.
- Nicolaus M., *Foreword*. Voorwoord bij de Engelse vertaling van de Grundrisse. London 1981, p. 7-63.
- Projektgruppe Entwicklung des marxischen Systems, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Kommentar*. Hamburg 1978.
- Rosdolsky R., *The making of Marx's 'Capital'*. London 1977.
- Uchida H., *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*. London 1988.
- Van Erp H., *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektische begripsontwikkeling en historisch realisme in Marx' analyse van het kapitalisme*. Nijmegen 1982.

Noten

1. MEW 29, p. 566
2. Een verwijzing naar een bladzijde van de Grundrisse gebeurt door het getal tussen haakjes te plaatsen.
3. Termen die verwijzen naar het *subordinatie-aspect*: Herrschaftsverhältnis, Unterordnen unter, unterwerfen, aufgenommen, sich bemächtigen, Zueigen-Machen, Aneignung, Einverleibung, Disposition über, Untergang in, Entfremdet sein, Enttäussert sein, Veräussert sein, vollkommne Abhängigkeit.
Termen die verwijzen naar het *assimilatie-aspect*: Transposition, Transsubstantiation, gesellschaftlichen Stoffwechsels, sich zu assimilieren, die Verwandlung in Kapital, dem Kapital gemäss modifizierte Form, Verdrehung und Verkehrung, dialektisch umschlägt, Setzen in einer Besonderheit, ist sie selbst schon Moment des Kapitals, sind für es nur Mittel.
4. Bookchin M., *Toward an ecological society*. Montreal 1988, p. 195.
5. Dat wordt behandeld in een volgend artikel.
6. Daarmee bedoelen we de gerichtheid op de toekomst en niet op het verleden, en meer bepaald de overtuiging dat datgene wat nieuw of modern is, ook goed en verkieselijk is, omdat we nu eenmaal leven in een wereld gekenmerkt door progressie in elke dimensie van ons bestaan. De beslissende vooruitgang is de overwinning op de natuur die door de techniek en industrie moet en kan worden beheerst.
7. Dit aspect wordt uitgewerkt in een volgend artikel.
8. Zie bijvoorbeeld Achterhuis H., *Het rijk van de schaarseste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Baarn 1988, p. 221v; Bookchin M., *op. cit.*, p. 195v.
9. Bahro R., *Het alternatief. Een kritiek op het reëel bestaande socialisme*. Amsterdam 1978, p. 79.
10. Zie Vandepitte M., *Irak: startschot voor de Derde Wereldoorlog*. Brussel 2002, p. 36-9.
11. Geciteerd in *Targets* juni 2003, p. 5.
12. *Knack* 16/5/01, p. 107.
13. Ofschoon het nazisme zich aanvankelijk en in theorie? expliciet antikapitalistisch opstelde, was het juist in Duitsland, met steun van vooral de zware industrie, dat het industrieel kapitalisme zich in al zijn geweld doorzette. Het fascisme was feitelijk een geforceerd en centraal gedirigeerd monopoliekapitalisme. Het was hier dat de recepten van Keynes in hun volle kracht werden toegepast in het kader van een oorlogseconomie.
14. Dit is in wezen ook de stelling van de antimarxist Rostow W., *The stages of economic growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge 1962.
15. Marx K., "La domination britannique en Inde", in Marx-Engels, *Textes sur le colonialisme*, Moskou 1977, p. 37-40.
16. UNDP, *HUMAN DEVELOPMENT REPORT 2003*, Washington, p. 281. Afgekort in het vervolg door HDR gevolgd door het jaartal.
17. *HDR 1998*, p. 1; *HDR 2003*, p. 281.
18. We veronderstellen dat het beschikbaar inkomen (consumptie) van de bevolking zo'n 70% uitmaakt van het Bruto Nationaal Product. Dat is een eerder laag cijfer, in sommige landen loopt dat cijfer op tot meer dan 75%. De overige 30% wordt dan besteed aan investeringen. We veronderstellen verder voor de eenvoud ook dat er door de gezinnen gemiddeld evenveel gespaard wordt als er geleend wordt. Voor België geldt een pariteit van 1\$ PPP = 1,05 g PPP.
19. *HDR 1998*, p. 206 en 208; *HDR 2003*, p. 240.
20. *HDR 1998*, p. 2.
21. UNDP, *Discussion Paper Series nr. 2*, 1996, p. 32; UNICEF, *De toestand van de kinderen in de wereld. Samenvatting*. Brussel 1997, p. 33; *De Morgen* 14/10/1998.
22. *HDR 2003*, p. 2 en 88.
23. Zie bijvoorbeeld Warren B., *Imperialism: pioneer of capitalism*. London 1980.
24. *HDR 2003*, p. 11.
25. *Le Monde Diplomatique* december 1999, p. 1; World Watch Institute, geciteerd in *De Morgen* 6/3/2000, p. 3.